

Problematika dvojjazyčných česko-německých hodonym

*Lenka Kalousková**

Množství vznikajících onomastických prací svědčí o tom, že se tato poměrně mladá vědní disciplína těší v současné době velké pozornosti, a to jak ze strany akademiků, tak i laické veřejnosti. Vedle tradičně oblíbených osobních jmen roste zájem také o místní jména, k nimž se mimo jiné řadí jména ulic – hodonyma.

Od 90. let uplynulého století dal výzkum hodonym vzniknout celé řadě publikací, a to nejen u nás, ale i v zahraničí. V německy mluvících zemích byly vydány například lexikony o uličních jménech Berlína,¹ Düsseldorfu,² Lipska,³ Drážďan,⁴ Vídně⁵ či švýcarského Bernu,⁶ z publikací věnujících se problematice hodonym na území České republiky jmenujme za všechny alespoň *Pražský uličník*,⁷ *Ulicemi města Českých Budějovic*⁸ a *Brněnské ulice a vývoj jejich názvů od 13. století po dnešek*.⁹

Vzhledem ke skutečnosti, že práce o uličních jménech vznikají i na územích, kde se po roce 1989 politická situace nezměnila, nelze zájem o ně přičítat výhradně změnám v uličním názvosloví, které s sebou přinesl pád totalitního režimu. Důvodem, proč zájem o hodonyma stoupá, je zjevně jejich vypovídací schopnost. Prvotní funkcí uličních jmen bylo usnadnit orientaci ve městě, proto jméno nezřídka odráželo směr, vzhled, polohu ulice, poukazovalo na blízkost významné světské či církevní stavby, připomínalo nějakou významnou událost, ke které zde došlo, nebo upozorňovalo na zboží, jež se zde vyrábělo či prodávalo. Od poloviny 19. století přibývá ulic nazvaných podle významných osobností, z nichž většina měla k dané ulici přímý vztah. Ve zkratce tedy můžeme říci, že se v uličních jménech odráží kulturní a historický vývoj města. Tento fakt povýšil hodonyma na předmět zkoumání.

Autoři výše citovaných prací popsali uliční názvy na základě diachronní analýzy, hodonyma jsou seřazena abecedně, přičemž u každého nalezneme údaje o původu a etymologickém významu, o vztahu názvu k ulici či náměstí i o datu pojmenování a časovém období, ve kterém bylo jméno užíváno. Chronologicky řazené jsou rovněž veškeré změny názvu, ať již spontánní či diktované shora. Chybí zde však analýza morfosyntaktická, vyhodnocení lexikálních a slovtvorných jevů a navíc u měst, která byla současně osídlena rozdílnými jazykovými skupinami, chybí synchronní rozbor dvojjazyčných

* PhDr. Lenka Kalousková, Ph.D.; Katedra německého jazyka, Fakulta mezinárodních vztahů, Vysoká škola ekonomická v Praze. kalouskm@vse.cz

1 *Alle Berliner Straßen und Plätze. Von der Gründung bis zur Gegenwart.* 4. Bde. Berlin, 1999.

2 Kleinfeld, H.: *Düsseldorfs Straßen und ihre Benennungen von der Stadtgründung bis zur Gegenwart.* Düsseldorf, 1996.

3 Klank, G.: *Lexikon Leipziger Straßennamen.* Leipzig, 1995.

4 Kregelin, Karl-Heinz: *Namenbuch der Straßen und Plätze im 26-er Ring. Das Namenbuch der Straßen und Plätze im Westen der Stadt Dresden.* Dresden, 2002.

5 Autengruber, P.: *Lexikon der Wiener Straßennamen.* Wien, 2004.

6 Weber, B.: *Straßen und ihre Namen am Beispiel der Gemeinde Bern.* Bern, 1990.

7 Lašťovka, M., Ledvinka, V. a kol.: *Pražský uličník.* 1–2, Praha 1997/98. Výklady původu a významu pražských uličních jmen v předloženém příspěvku jsou čerpány převážně z této publikace.

8 Kovář, D., Koblasa, P.: *Ulicemi města Českých Budějovic.* Jelmo, 1998.

9 Fládrová, M.: *Brněnské ulice a vývoj jejich názvů od 13. století po dnešek.* Brno, 1997.

hodonym. Autorka tohoto příspěvku se zde pokusí nastínit problematiku dvojjazyčných hodonym na příkladu Prahy, kde vedle sebe existovaly české a německé názvy až do doby vzniku Československé republiky v roce 1918 a posléze ještě několik let během nacistické okupace.

Praha je typickým příkladem multikulturního sídelního útvaru, po staletí obývaného Čechy, Němci a Židy. Nejstarší dochované písemné dokumenty s českými a německými uličními názvy Prahy pocházejí ze 14. století. Česky píšící obyvatelé tehdy používali české názvy, německy píšící německé názvy. Z toho je patrné, že už tehdy existovala pojmenování dvojjazyčná, přičemž výchozí pojmenování bylo zjevně českého původu. S rostoucí germanizací po třicetileté válce byla česká jména ulic užívána stále řidčeji, i když se čeština ještě používala jako úřední jazyk. Od 80. let 18. století se však jediným úředním jazykem stává němčina a užívání českých názvů v písemné formě ustává. Z této doby pochází také první (německy psaný) úplný seznam pražských ulic, jehož autorem byl Johann Ferdinand Opitz.¹⁰

K boji o české názvy ulic významně přispělo národní obrození, které napomohlo jejich návratu. Ve druhé polovině 19. století se tedy německé názvy překládaly zpět do češtiny. Protože ale původ jmen už nebyl často znám, docházelo někdy i k chybnému překladu, jako tomu bylo například u ulic *Schnecken-gasse* či *Karpfengasse*. *Schneck* bylo vlastní jméno majitele jednoho z domů v této ulici, jejíž název byl omylem přeložen jako *Hlemýžďová* nebo *Plžová*. *Karpfengasse* zase odvozuje svůj původ od staroměstského primátora Pavla Kapra z Kaprštejna a nemá nic společného s rybou, jak by se podle tvaru *Kaprová* mohlo zdát.

K hromadnému překládání hodonym pak došlo v pražských dějinách ještě jednou, a to v době nacistické okupace, kdy musela být veškerá veřejná prostranství označena dvojjazyčně, německy a česky.

Z onomastického rozboru vyplývá, že dvojjazyčná pojmenování vznikala trojím způsobem¹¹:

I. **zvuková asimilace** – jméno se do nového jazyka přejímá na základě zvukové asimilace, kdy forma zůstává stejná, nový jazyk si pouze cizí hlásky nahradí vlastními. Příkladů přejímání hodonym na základě zvukové asimilace najdeme mezi pražskými ulicemi několik, ve všech případech byla jména českého původu přizpůsobena němčině:

např. *Újezd* – *Aujesd*, *Týnská* – *Teingäßchen*, *Hintere Ostrowgasse* – *Zadní ostrovní*, *V tůních* – *Tonnengasse*, *V kotcích* – *Kotzengasse*. Oba posledně jmenované názvy dokazují, že foneticky přizpůsobená jména mohou mít v novém jazyce zcela odlišný význam. *Die Tonne* označuje popelnici, *der Kotzen* je v rakouských a jihoněmeckých dialektech výraz pro vlněnou deku, sloveso *kotzen* je dokonce hovorové a znamená zvracet.

Specifickým problémem, se kterým se při psaní přejímaných jmen museli autoři vypořádat, je skutečnost, že každý jazyk je vybaven odlišným systémem grafémů. Rozbor německých hodonym českého původu odhalil dva způsoby písemného přepisu:

1. jména českého původu se přepisovala buď českými, často ale odpovídajícími německými grafémy:

¹⁰ J.F. Opitz: *Beschreibung der königlichen Hauptstadt Prag*. Prag-Wien, 1774.

J.F. Opitz: *Vollständige Beschreibung der königlichen Hauptstadt- und Residenzstadt Prag*. Prag-Wien, 1787.

¹¹ P. Glatthard: *Ortsnamen zwischen Aare und Saane*. Bern, 1977, str. 127.

c/z *Krocingasse, Krozingasse*
 z/s *Zderazgäßchen, Sderasgäßchen*
 v/w *Opatovitzergasse, Opatowitzergasse*

2. české grafémy, které v němčině nemají odpovídající ekvivalent, byly nahrazeny spojením dvou či více grafémů, včetně českých:

č: *Botitsch*, *Botič*, *Smetschka*, *Porschitz*, *Czerningasse*, *Pořizicž*

ř: *Porschitsch*, *Katerzinka*, *Katerschinka*, *Pořizicž*, *Pořitscherstrasse*, *Pohoržletzer Gasse*

š: *Borschenhof*

Odlišný způsob psaní jednotlivých německých hodonym se netýká pouze těchto případů. Do roku 1901 neexistovala jednotná ortografická pravidla, a proto se při písemném záznamu řídil každý autor svým jazykovým citem, přičemž vycházel z vlastní zkušenosti. Autor rozhodoval o tom, zda bude název ulice napsán dohromady či zvlášť, na něm závisel také výběr grafémů. Proto při studiu starých pramenů narazíme na rozdílný grafický záznam stejného slova: *Gäßchen* – *Gässchen*, *Gässl* – *Gässel* – *Gäßl*. Takové rozdíly můžeme nalézt i v rámci jedné publikace jediného autora. Jednotné však nebylo ani užívání deminutiv, a to nejen ortograficky, ale i morfologicky: J.F. Opitz tak ve své publikaci z roku 1787 používá *Plätzchen* vedle *Plätzel* a *Plätzl*.¹² To už ale narazíme na problematiku německého nářečí, která není náplní tohoto článku.

II. **překlad** – jméno se do nového jazyka převede sémanticky, tedy přeloží se:

př. *Růžová* - *Rosengasse*, *Truhlářská* - *Tischlergasse*, *Dlážděná* – *Pflastergasse*, *Příčná-Quergasse*, *Berlínská* - *Berliner Straße*. Jak vyplývá z podrobného rozboru dvojjazyčných hodonym, byl tento způsob pojmenování na území Prahy nejběžnější.

III. **nové pojmenování** – v obou jazycích existují pro konkrétní místo rozdílná pojmenování, která se neshodují ani zvukově, ani obsahově. Nutno podotknout, že v dějinách dvojjazyčného pražského názvosloví se takové případy vyskytly pouze v období nacistické okupace, přitom německý název byl často spíše staronovým pojmenováním, neboť se u dané ulice již dříve vyskytoval: *Husova* – *Dominikanergasse*, *Nerudova* – *Spornergasse*, *Na Slovanech* – *Emausgasse*. Naproti tomu u ulice *Na Moráni* - *Schachleitnergasse* se jedná o zcela nový název, odvozený od zde působícího a s nacionálněsocialistickým hnutím sympatizujícího opata Albana Schachleitnera.

Strukturální model českých a německých hodonym je odlišný. Většinu německých hodonym tvoří slovo tvorné konstrukce. Nejhojněji jsou zastoupena determinanční kompozita (*Schwimmschulweg*), v menší míře také kompozita se spojovníkem (*Aleš-Ufer*, *Philipp-de-Monte-Gasse*). Determinantem je převážně podstatné jméno (*Obstgasse*), řidčeji také přídavné jméno (*Neumühlengäßchen*) či sloveso (*Schwemmgasse*). Determinát (Straße, Gasse, Weg, Platz, Ring, Markt, Ufer atd.) je ve většině případů spojen s determinantem v jedno slovo. Kompozita se skládají převážně ze dvou, občas i z více složek (*Fischmarktasse*), vyskytují se i s předložkou (*Am Pulverturm*) a s přívlastkem shodným (*Vordere Judengartengasse*) i neshodným (*Altstädter Mühlsteg*). Vlastní jména v kompozitech stojí zpravidla v nominativu, existují ale i případy, kdy jméno (jedná se vždy o jména svatých) stojí v genitivu: *Galligasse*, *Prokopigässel*, *Georgigasse*. Tyto příklady dokládají vliv druhé latinské deklinace na podobu uličního jména.

Německá hodonyma jsou vedle kompozit tvořena také syntaktickými konstrukcemi (*Hamenau*, *Graben*), z nichž některé mají předložku (*Am Wall*), jiné přívlastek shodný

12 Užívání deminutivní koncovky bylo ovlivněno nářečím, ve kterém autor komunikoval. Tato problematika však nebyla do tohoto článku zahrnuta, neboť se netýká dvojjazyčných názvů.

(*Lange Gasse*) nebo neshodný (*Melniker Gasse*), přičemž i přívlastek neshodný může být kompozitum (*Altstädter Ring*). Některá označení se vyskytují jednou s předložkou (*In der Grube, Am Frantischek*), jindy bez předložky (*Grube, Frantischek*). Nalezneme i syntaktické konstrukce s předložkou a zároveň s přívlastkem (*Beim Goldenen Brünnl, Auf den neuen Mühlen*).

Mezi německými hodonymy nalezneme i několik morfologicky odlišných variant jako jsou: *Röhrigasse - Röhrer Gasse, Jerusalemgasse - Jerusalemer Gasse*, kde si konkurují kompozitum a syntaktická konstrukce, tedy podstatné jméno v nominativu (coby determinant) a z něj odvozená adjektivní forma.

Oproti německým se česká hodonyma skládají v zásadě z přívlastku a druhového jména (ulice, náměstí, nábřeží apod.). Protože je však užití samotného přívlastku pro orientaci ve městě postačující, druhové jméno se většinou neuvádí, neboť vyplývá z kontextu. Tento jev se v odborné literatuře nazývá elipsa. V českých hodonymech se vyskytuje často přívlastek shodný, a to jako přídavné jméno přívlastňovací (*Melantrichova, Nerudova, Smetanovo náměstí*), přídavné jméno desubstantivní (*Dlouhá, Zlatnická, Perlová, Truhlářská*), deverbativní (*Dlážděná, Spálená*) či odvozené z příslovce (*Příčná*). Příkladem přívlastku neshodného jsou jména (*Karoliny Světlé, Jana Nepomuckého*), která stojí v genitivu.

Precizně vypracovaný seznam všech českých a německých názvů ulic, náměstí a ostatních veřejných prostranství Prahy vznikl za nacistické okupace. Byl vypracován s velkou pečlivostí, a přestože se jedná o dokument vytvořený v době potlačování českého jazyka a kultury, představuje zajímavý historický i lingvistický materiál. Z konfrontace dvojjazyčných česko – německých hodonym v období Protektorátu Čechy a Morava, uveřejněných v úředním seznamu¹³ z roku 1940, vyplývají následující rozdíly:

1. determinát německého hodonyma není shodný s druhovým jménem v českém názvu:

<i>Fischmarkt</i>	–	<i>Rybná (ulice)</i>
<i>Fleischmarkt</i>	–	<i>Masná (ulice)</i>

2. české druhové jméno nebo německý determinát jsou deminutiva, odpovídající ekvivalent v druhém jazyce ne:

<i>Stříbrná ulička</i>	-	<i>Silberne Gasse</i>
<i>Templová ulice</i>	-	<i>Templerhäßchen</i>

3. německý název nekoresponduje s českým¹⁴:

<i>Husova</i>	-	<i>Dominikanergasse</i>
<i>Na Moráni</i>	-	<i>Schachleitnergasse</i>
<i>Na Poříčí</i>	-	<i>Deutschherrenstraße</i>
<i>Na Slovanech</i>	-	<i>Emausgasse</i>
<i>Nerudova</i>	-	<i>Spornergasse</i>
<i>Pod Slovany</i>	-	<i>Emausgrund</i>
<i>Řásnovka</i>	-	<i>Schneckengasse</i>

¹³ *Amtliches Verzeichnis der Straßen, Plätze und Freiungen der Hauptstadt Prag*. Deutsche Druckerei in Prag, 1940.

¹⁴ viz výše

4. osobní jméno bylo z češtiny do němčiny přeloženo jako druhové jméno.¹⁵

<i>Hládkov</i>	-	<i>Hungergasse</i>
<i>Kaprová</i>	-	<i>Karpfengasse</i>
<i>Křemencová</i>	-	<i>Kieselgasse</i>
<i>Náprstkova</i>	-	<i>Fingerhutgasse</i> ¹⁶
<i>Vodičkova</i>	-	<i>Wassergasse</i>

5. v jednom z dvojjazyčných názvů chybí u vlastního jména křestní jméno:

<i>Boženy Němcové</i>	-	<i>Němcová-Straße</i>
<i>Karoliny Světlé</i>	-	<i>Světlá-Gasse</i>
<i>Riethova</i>	-	<i>Benedikt-Rieth-Straße</i>
<i>Weberova</i>	-	<i>C.-M.-v.-Weber-Straße</i>

6. při převodu českých hodonym do němčiny docházelo k následujícím grafickým změnám:

c	—	tz	(<i>Opatovická – Opatowitz</i> er Gasse, <i>Samcova – Sametz</i> -Gasse)
c	—	z	(<i>Pelcova – Pelzelgasse</i>)
č	—	tsch	(<i>Ve Smečkách – Smetsch</i> kagasse)
č	—	cz	(<i>Černínská – Czerning</i> asse)
d	—	t	(<i>Újezd – Aujest</i>)
f	—	ff	(<i>Šafařík – Schaffar</i> ik-gasse)
k	—	ck	(<i>Šporkova – Sporck</i> gasse)
ň	—	nj	(<i>Purkyňova – Purkynj</i> e-Gasse)
ř	—	r	(<i>Šafaříkova – Schaffar</i> ik-gasse)
s	—	ß	(<i>Preslova – Preß</i> lgasse)
š	—	sch	(<i>Boršov – Borschen</i> hof)
ú	—	au	(<i>Újezd – Aujest</i>)
v	—	w	(<i>Veleslavínova – Weleslaw</i> ingasse)
y	—	i	(<i>Hyberské náměstí – Hiber</i> nerplatz)
z	—	s	(<i>Na Zderaze – Am Sder</i> as)

7. narozdíl od českých hodonym neobsahují německá žádnou předložku:

<i>Barmherzigengasse</i>	-	<i>U Milosrdných</i>
<i>Hamenau</i>	-	<i>Na slupi</i>
<i>Kampa</i>	-	<i>Na Kampě</i>

15 Můžeme se domnívat, že přeložit osobní jméno jako druhové nebylo záměrem, ale spíše neznalostí.

16 Rodné příjmení Vojtěcha Náprstka (1826–1894) znělo Fingerhut. Jako výraz patriotického smýšlení si tento významný etnograf příjmení přeložil do češtiny.

Kettensteggasse	-	U železné lávky
Smetschkagasse	-	Ve smečkách
Steingraben	-	Na Opyši

8. některé německé názvy popisují dané prostranství detailněji než české:

Tržiště	-	Eiermarkt
Zámecké schody	-	Neue Schloßstiege

Jak vyplývá ze seznamu ulic a náměstí z období nacistické okupace, bylo poněmčení názvů českého původu provedeno s německou precizností. A tak byla hodonyma přejatá do němčiny na základě zvukové asimilace přeložena:

Venediger Gasse místo *Benateker Gasse*, *Felsengrund* místo *Podskalerstraße*, *Flößermaut* místo *Weytonergasse* či *Grabfeldgasse* namísto *Hrobkagässchen*.

S porážkou nacistického režimu definitivně končí éra po staletí paralelně užívaných dvojjazyčných hodonym nejen na území Prahy, ale i v dalších českých a moravských obcích. Protože sídelních útvarů s českým a německým obyvatelstvem byla v naší zemi v minulosti celá řada, existuje zde pro výzkum dvojjazyčného uličního názvosloví rozsáhlý materiál. Konfrontace dvojjazyčných hodonym by si v současné onomastice jistě zasloužila více prostoru, neboť přináší z lingvistického pohledu zajímavá zjištění. Morfologický, syntaktický, strukturální a lexikální rozbor odhaluje specifika i rozdíly dvojjazyčných názvů a pomáhá určit, který jazyk byl výchozí a jakým způsobem se z něj hodonyma do druhého jazyka přejímala, zda překladem nebo zvukovou asimilací.

Literatura

Amtliches Verzeichnis der Straßen, Plätze und Freiungen der Hauptstadt Prag. Deutsche Druckerei in Prag, 1940.

ČAREK, J. – HLAVSA, V. a kol.: *Ulicemi města Prahy*. Praha, 1958.

ERBEN, K. J.: *Authentisches Häuser-Schema der königlichen Hauptstadt Prag*. Prag, 1871.

GLATTHARD, P.: *Ortsnamen zwischen Aare und Saane*. Bern 1977.

LAŠŤOVKA, M. – LEDVINKA, V. a kol.: *Pražský uličník*. 2 svazky. Praha, 1997/98.

OPITZ, J.F.: *Beschreibung der königlichen Hauptstadt Prag*. Prag-Wien, 1774.

OPITZ, J.F.: *Vollständige Beschreibung der königlichen Haupt-und Residenzstadt Prag*. Bd. I. Prag-Wien, 1787.

ROUBÍK, F.: *Plán Prahy z roku 1816*. Praha, 1983.

ŠMILAUER, VĽ.: *Úvod do toponomastiky*. Praha, 1963.

ŠRÁMEK, R.: *Úvod do obecné onomastiky*. Brno, 1999.

Verzeichnis der Straßen und Plätze in Prag. Hrsg. vom Deutschen Verein in Prag. Prag, 1904.

Problematika dvojjazyčných česko-německých hodonym

Lenka Kalousková

Abstrakt

Výzkum dvojjazyčných hodonym (jmen ulic) přináší zajímavá zjištění nejen z historického, ale také z lingvistického hlediska. Konfrontace českých a německých hodonym, která byla na území Prahy užívána současně po staletí, ukazuje, že česká jména se do němčiny přejímala na základě zvukové asimilace nebo překladu. Lingvistická analýza výše jmenovaných hodonym odhaluje ortografická, slovotvorná či lexikální specifika a rozdíly.

Klíčová slova: jména ulic (hodonyma); konfrontace dvojjazyčných hodonym; přejímání hodonym; překlad a zvuková asimilace; ortografické, slovotvorné a lexikální rozdíly.

Problems of bilingual Czech and German hodonyms

Abstract

The research of bilingual hodonyms (names of streets) brings interesting findings not only from historical but also from linguistic point of view. The comparison between Czech and German hodonyms, which in Prague were used simultaneously for several centuries, shows that Czech names were conveyed into two ways: on the basis of sound assimilation and translation. The linguistic analysis of the above mentioned hodonyms reveals orthographic, word-forming and lexical peculiarities and differences.

Key words: names of streets (hodonyms); comparison between bilingual hodonyms; conveyance of hodonyms; translation and sound assimilation; orthographic, word-forming and lexical differences.